

ЛЕКСІКА СА ЗНАЧЭННЕМ ‘НЕЗЛІЧОНАЕ МНОСТВА,
ВЯЛІКАЯ КОЛЬКАСЦЬ’ У МОВЕ БЕЛАРУСАЎ

Словы з метрычным значэннем старажытныя па сваіх паходжанні. На працягу гістарычнага развіцця чалавецтвам распрацаваны розныя сістэмы вымярэння. Усім нам вядомыя меры метр, кіламетр, грам, кілаграм і іншыя ўваходзяць у сучасную метрычную сістэму мер. Многія меры страцілі сваю актуальнасць, перайшлі ў склад устарэлых, напрыклад – *аршын, локаць, вярста*. Але існаваў і існуе яшчэ адзін спосаб выражэння няпэўнай, прыблізнай велічыні. Гэта пераходныя меры, яны ўскладняюць і адначасова ўзбагачаюць сістэму мовы. Яны не могуць выражаць дакладную меру. Па сваім утварэнні яны другасныя, узніклі шляхам пераасэнсавання асноўнага значэння, нясуць пэўную экспрэсію, могуць перадаваць і ўзмацняць эмацыянальнасць выказвання.

Словы *гібель, безліч, навала, плойма, роі* утвараюць лексіка-семантычную групу на аснове агульнасці іх метафарычнага значэння ‘незлічонае мноства, вялікая колькасць чаго-н.’.

Слова *гібель* (параўн. рус. *гибель*, укр. *гибель*) з’яўляецца роднасным дзяслову *гібнуць*, фіксуецца толькі ва ўсходнеславянскай моўнай падгрупе. У старажытнарускай і старабеларускай мовах яно выражала паняцце ‘пагібель, згуба’ [5, т. 1, с. 618; 2, т. 6, с. 278].

У народных гаворках Беларусі слова *гібель* мае значэнне ‘пагібель, згуба’, а таксама адзначаецца для выражэння ‘незлічонай колькасці, мноства чаго-н.’: *Гібяль*, што тых мошак наляцела [4, с. 67]; У том годзі была *гібяля* сліў [9, с. 119]; Там іх *гібяль* гэтых макрушак [11, т. 1, с. 199].

Значэнне ‘незлічоная колькасць, мноства чаго-н.’ развілося, верагодна, з уяўлення таго, што празмернае мноства якіх-небудзь прадметаў, з’яў можа быць у такой колькасці, што прывядзе да значнага пашкоджання, да ўрону, краху, нават да пэўнай катастрофы. Складана зараз меркаваць, у якой з усходне-

славянскіх моў развілося такое другаснае значэнне слова *гібель*. Бо знаходзім у рускай мове, напрыклад: «Прильнув к стволам, на проезжего глядели пушистохвостые белки, – *гибель* в лесах была этой белки» (А. Н. Толстой. Петр Первый); «На что бы, казалось, нужна была Плюшкину такая *гибель* подобных изделий?» (Н. В. Гоголь. Мёртвые души). Ці звернемся да класіка беларускай літаратуры Янкі Купалы: «[Марыля]: Лета не за гарою, скоро касьба пачнецца, жніво, работы *гібель*» («Раскіданае гняздо»).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэта адзінка захоўваецца ў першасным значэнні ‘пагібель, згуба’, а таксама другасным – ‘вялікая колькасць, мноства’, якое кваліфікуецца як размоўнае [7, т. 2, с. 48].

Узнікненне слова *плойма* ‘вялікая колькасць дзяцей’ звязана са словамі пладзіць, плод [13, т. 3, с. 284]. Адзінку знаходзім у многіх славянскіх мовах, параўн.: рус., укр., серб. *плойма*, пол. *plojma*, харв. *plojma*. У. І. Даль падаў гэта слова з паметай ‘слова са Смаленскай губерніі’ [3].

У беларускіх гаворках знаходзім слова таксама ў значэнні ‘многа дзяцей’: «*Плойма* гэта ўсе гуркі з хаты вынісла», а таксама для выражэння вялікага мноства іншых жывых істот (не дзяцей): «У сыбакі блох *плойма*» [1, с. 333]; «Ета ня жарты: етая *плойма* курэй – дзіва што выдзяруць грады!» [12, с. 218]. У маўленні беларуска-літоўска-польскага пагранічча адзначаюцца фанетычныя варыянты *плуйма*, *плэйма* [7, т. 4, с. 141].

У мове Янкі Купалы *плойма* – гэта ‘незлічоная колькасць, мноства’ (не пра дзяцей): «Покуль іх бандаў рынецца *плойма*, Покуль на трупах нашых хто стане, На барыкады, Камуна, Да зброі, грамадзяне!» («Парыжская камуна»). Прыдатак *чарада*, далучаны да слова *плойма*, надае яму непаўторную экспрэсію: «Ой, бяда ж, бяседа, была Вельмі гучная бяседа! – Не адходзіла ад стала *Плойма-чарада* суседаў» («Безназоўнае»).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэта адзінка фіксуецца як размоўная [10, т. 4, с. 276].

Слова *навала* ўзыходзіць да дзеяслова *валіць* ‘імкліва ісці, рухацца натоўпам, патокам’ [10, т. 1, с. 457]. Роднаснымі з’яўляюцца таксама словы *вал* ‘высокая хваля; самкнуты шчыльны строй людзей’ і *наваліць* ‘празмерна накласці чаго-н.’. Гэтую адзінку не знаходзім у іншых славянскіх мовах, параўнаем з рус. *скопление*, укр. *скупчення*. У старабеларускай мове выяўлена слова *навалность* ‘бяда, няшчасце’ [2].

У дыялектнай мове паўночна-ўсходняй, паўночна-заходняй частак Беларусі *навала* – гэта ‘бяда, гора, напасць’: «*Навала* ў іх хату нейкая ўвалілася – усё гініць» [8, с. 196]. На паўночна-заходняй тэрыторыі назіраецца выкарыстанне слова *навалач* ‘зброд’ [9, с. 298]; ‘не карэнны жыхар; прыезджы чалавек’ [7, т. 3, с. 122].

У мове Купалы слова *навала* па сваёй семантычнай структуры з’яўляецца мнагазначным: ‘вялікая колькасць чаго-н., скопішча’: «А паноў *навалу*, Іх карэнняў жудзі Помніш ты, Барысаў, – Павек не забудзеш» («Барысаў»); ‘празмернасць чаго-н.’: «Мінула пракляццяў *навала*, год дваццаць у шчасці жыву я» («Паклон мой народу за песні»); ‘бяда, няшчасце’: «Ты зноў сюды лезеш, няшчасны! Ха-ха-ха! Вось так *навала*!» («Сон на кургане»). З аналагічнымі значэннямі гэта адзінка фіксуецца таксама ў сучаснай беларускай літаратурнай мове [10, т. 3, с. 211].

З паметай *прастамоўнае* ў сучаснай рускай мове фіксуецца вытворнае ад *навала* прыслоўе *навалом* у значэнні ‘аб наяўнасці чаго-н. у вялікай колькасці, у лішку’: «Разве это рыбалка? Вы приезжайте к нам на Алтай, у нас тайменей

навалом» (Горышин. Лица встречных); «Дров в тайге навалом (Е. К. Марысаев. Рыжий черт) [6]. Хутчэй за ўсё слова пранікла на тэрыторыю Расіі і актыўна ўжываецца там у бытавой сферы, нават назіраецца ў літаратурных творах, дзякуючы беларусам, якія перасяляліся ў мінулым стагоддзі ў суседнюю краіну.

Слова *рой* вядзе сваю гісторыю з праславянскай эпохі (**rojь* ‘цячэнне, патак’), звязана са словамі *рака*, *рынуць* [13, т. 3, с. 496]; параўн. рус. *рой*, укр. *рій*, пол. *roj*, балг. *рой*, харв. *roy*. У старажытнарускай мове гэта адзінка выяўлена ў значэнні ‘сям’я пчол’ [5, т. 3, с. 162]. У старабеларускай мове слова мела аналагічнае значэнне [8, т. 2, с. 186].

У дыялектным ужыванні паўночна-заходняга, паўднёва-ўсходняга моўных масіваў Беларусі пазначаная адзінка мае больш шырокі аб’ём значэнняў: ‘сям’я пчол’ [1, с. 389; 7, т. 4, с. 302]; ‘вялікая колькасць насякомых’: «Мух *рой* бызыкае ў хаце» [11, т. 4, с. 309; 7, т. 4, с. 302]; ‘перан., вялікая колькасць каго-н.’: «Цэлы *рой* ваўкоў» [7, т. 4, с. 302]; ‘у знач. прысл., у вялікай колькасці’ [1, с. 389]. Гэта значэнне ўзнікла шляхам метафарызацыі на аснове асацыятыўнай сувязі паводле прыметы ‘мноства’.

Звернемся да класіка беларускай літаратуры. Купала ўжывае гэта слова прыкладна з такім жа аб’ёмам значэнняў. У значэнні ‘мноства’ сустракаем слова ў такіх радках: «То не *рой* груганой падымаецца, Дзе зваёваных трупы ляжаць, – Гэта гурты казакаў злятаюцца Закаваны народ катаваць» (3 песень аб няволі); «Натхненна гэтак пеў, заводзіў *Рой* чалавечы на свій лад, – Рака шуміць так ў разводдзе, Так стогне ў буру сосен рад» (урываек з паэмы).

Вытворны прыметнік *ройны* паэт уключае ў радкі сваіх твораў са значэннем ‘поўны, напоўнены’: «Мая песня сёння будзе радасцямі *ройнай*, Аб любімых кандыдатах У Савет Вярхоўны» («Нашым кандыдатам...»).

У Купалы знаходзім таксама вытворныя прыслоўі *ройна* і *ройма* за значэннем ‘значна, у вялікай колькасці’: «Хоць сохі, хоць косы гуляюць так *ройна*, – Ня поймеш адкуль узялісь; Людзей запытаеш, аткажуць спакойна: “Забраны край” гэты калісь» («Забраны край»).

Сучаснай беларускай літаратурнай мове слова *рой* вядома з тым жа аб’ёмам значэнняў, што і ў дыялектнай мове і ў мове Купалы [10, т. 4, с. 714].

У беларускай мове словы з агульным значэннем ‘мноства, вялікая колькасць’ даволі распаўсюджаныя. Асабліва ў бытавой сферы назіраецца ўжыванне самых разнастайных адзінак. Гэта ці асобныя намінацыі (*сіла*, *моц*, *хмара*, *лавіна*, *бездань*, *лес*, *мора* і г.д.), ці ўстойлівыя спалучэнні (*на горла*, *дай божа*, *да чорта*, *да халеры*, *як бобу*, *як грыбоў*, *як сабак*, *цэлы воз* і г.д.) з рознымі адценнямі значэнняў і з рознымі спосабамі ўтварэння. Гэта лексічная група адкрытая, яна ўвесь час папаўняецца за кошт народных гаворак, размоўнай лексікі і запазычанняў з розных моў.

Дыхранічны аналіз паказвае, што ў семантычным аб’ёме прааналізаваных адзінак значэнне ‘мноства, вялікая колькасць’ развіваецца паступова на працягу гістарычнага развіцця мовы на аснове асацыятыўных семантычных паралеляў.

Зварот да твораў Янкі Купалы абумоўлены тымі фактарамі, што менавіта класік беларускай літаратуры лічыцца па праву пачынальнікам і зараджальнікам новай літаратурнай мовы і тыя працэсы, што адбываліся ў мове напрыканцы XIX – першай палове XX стагоддзя, знайшлі адлюстраванне ў творах песняра.

ЛІТАРАТУРА

1. Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І. К. Бялькевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.

2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А. М. Булькі ; Нац. акад. навук Беларусі ; Цэнтр даследаванняў беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Беларус. навука, 1982–2017. – Т. 1–37.
3. *Даль, В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. [Электронный ресурс] / В. Даль. – 8-е изд. – М. : Рус. яз., 1981–1982. – Режим доступа : <https://azbyka.ru/otechnik/Spravochniki/tolkovuj-slovar-zhivogo-velikorusskogo-jazyka-v-i-dalja>.
4. *Каспяровіч, М. І.* Віцебскі краёвы слоўнік (матар’ялы) / М. І. Каспяровіч ; пад рэд. М. Я. Байкова, Б. І. Эпімаха-Шыпілы. – Выд. 2-е, стэр. – Менск : Ін-т беларус. культуры, 2011. – 371 с.
5. *Срезневский, И. И.* Материалы для Словаря древнерусского языка : в 3 т. / И. И. Срезневский. – М. : ГИС, 1958. – 3 т.
6. Словарь русского языка : в 4 т. [Электронный ресурс] / РАН, Ин-т лингвист. исследований ; под ред. А. П. Евгеньевой. – 4-е изд., стер. – М. : Рус. яз. ; Полиграфресурсы, 1999. – Режим доступа : <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/14/ma233001.htm?cmd=0&istext=1>.
7. Слоўнік беларускіх гаворак паўднёва-заходнай Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. / уклад. Ю. Ф. Мацкевіч [і інш.] ; рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986. – 5 т.
8. Слоўнік мовы Скарыны / уклад. У. В. Анічэнка. – Мінск : Выш. шк. 1977–1994. – Т. 1–3.
9. *Сцяшковіч, Т. Ф.* Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т. Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 618 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1–5.
11. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1987. – 5 т.
12. *Шатэрнік, М.* Краёвы слоўнік Чэрвеньшчына / М. Шатэрнік ; Беларус. Акад. навук ; Адзел гуманіт. навук ; Камісія для ўкладання слоўніка жывой беларус. мовы : пад рэд.: М. Я. Байкова, Б. І. Эпімаха-Шыпілы. – Менск : Выданьне Беларус. Акад. навук, 1929. – 328 с.
13. *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 4-е изд., стер. – М. : Астрель : АСТ, 2007. – 4 т.